

BUDAPEST RÉGISÉGEI.

A FŐVÁROS TERÜLETÉN TALÁLT MŰEMLEKEK ÉS
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEIRÁSA.

A FŐVÁROSI KÖZGYÜLÉS 1889. ÉVI 506. SZ. HATÁROZATA ALAPJÁN
SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

F. B. T. A FŐV. RÉGÉSZETI SZAKBIZOTTMÁNY ELNÖKE.

IV.

TARTALOM:

- I. Visszapillantás az 1889—1892. évek eseményeire. II. A főváros budai részének topographiája. Irta GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.
Az eraviscus nép és emlékei. Irta HAMPEL JÓZSEF.
Az építkezés Aquincumban. Irta Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Aquincumnak római feliratai. II. Közli FRÖHLICH RÓBERT.

*

Számos illusztrációval.

*

BUDAPEST.

A FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KIADÁSA.

1892.

1997-11-24

4 0-11-133

I.

VISSZAPILLANTÁS

AZ 1889–1892. ÉVEK ESEMÉNYEIRE.

II.

A FŐVÁROS BUDAI RÉSZÉNEK
RÉGI TOPOGRAPHIÁJA.

IRTA

HAVAS SÁNDOR.

I.

Ezen évlapok első, 1889-ben megjelent folyamában beszámoltam a régészeti és történelmi kutatások körül 1880-ik évtől kezdve 1888. év végéig a kormány, a főváros és az elnökletem alatt kiküldött bizottmányok részéről fogantatba vett intézkedések eredményével. Megnyugvással tekinthetünk vissza ez időszakra, mert munkálataink folyamán sikerült Aquincumnak az első rendű római coloniának, és ezzel kapcsolatban az annak romjaiból épült Ó-Buda a középkori magyar főváros multjára nézve eddig ismeretlen és minden tekintetben érdekes mozzanatokot napfényre hoznunk. Több biztos adatot szereztünk a legrégebb két korszak helyrajzi, társadalmi és közművelődési viszonyainak fölismerésére, minek — úgy hisszük — hasznát fogja vehetni a történelem. Legfőbb ideje is volt hogy ez történjék. Régészeti nyomozásainkat — mint mondani szokás — épen a kapuzárás előtt kezdtük meg. A főváros ezen részén is rohamosan halad a szabályozás, s az építkezés; a város erősen terjed kifelé, és a régi állapotoknak naponta több-több nyoma vész. Ha kutatásainkat néhány évvel később kezdjük meg, ezek elé legyőzhetlen akadályok gördülnek; a fölfedezések melyekkel ismereteinket gyarapítottuk, lehetlenné váltak volna talán örökre.

Pedig mily fontos szerepe jutott a régészetnek a közhasznú ismeretek terjesztésében, különösen pedig a közművelődés és általában az ország ezen részét megszállva tartott népek történetében, arról fényes bizonyosságot tesznek az Ó-Buda földjén föltárt leletek és műemlékek mindamellet, hogy ezek csak töredékesen és legnagyobb részben szétzúzva és megcsontkított állapotban jutottak reánk.

Valamint a természetbuvár az őszállatnak néhány fönmaradt csontdarabjából állítja össze az egész testet, és pedig a szervi alakzat változatlan törvényei szerint biztosan és meggyőzőleg: mi is azt teszszük a földből kiásott alapfalak szétduzt maradékaival, a néhány betűvel, mely a letört, vagy szétmál-

lott kövön, vagy más tárgyakon még olvasható. A sok százados törmelékből előkerült agyag- és üvegedények a fémműek és használatban volt mindenemű tárgyak töredékeit értékesítjük a történelem számára és összeállítjuk belőlük a képet, mely ama régi, örökre letűnt világot állítja elénk.

És örvendünk rajta, hogy ezt tehetjük, mivel az írott történelem úgy Aquincummal, mint a későbbi Ó-Budával nagyon mostohán bánt, alig találunk benne a puszta névnel egyebet, ehez csak néha fűződik valamely esemény elbeszélése vagy más megjegyzés. A régészet részéről gyűjtött és megmagyarázott fölíratok és leletek nélkül, fővárosunk eredetéről és régi multjáról nem tudnánk úgyszólván semmit, amint hogy nem tudtak elődeink sem, mivel Aquincum — mint már megírtuk — a mult század végéig Sicambria álnév alatt lapangott, Ó-Budának jelentősége pedig a magyar történelemben egész a legújabb időkig ismeretlen volt.

A főváros áldozatkészségének köszönhetjük, hogy a kormány részéről 1879-ben megindított ásatások Ó-Buda classicus földjén évről évre folytattatnak. A közgyűlés évről-évre megszavazta az erre szükséges költséget; és tette lehetővé azt, hogy a miről az írott történelem mélyen hallgatott, azt megtanuljuk a napfényre került feliratokból és műemlékekből. Ezek visszavezetnek bennünket a legrégibb, körülbelül kétezer és néhány száz év előtti korszakra, midőn a főváros mostani területét az első emberek megszállták volt, kiknek bár csak gyéren jelentkező, de mégis biztos nyomaira akadunk nyomozásaink közben. És amit ezekből tanulunk, annak egész biztosan adhatunk hitelt, mivel a régi korszak szemmel látható maradványai, s a fölíratok nem csalnak.

Az 1889-ik évszak, de a fővárosi régészetnek egyáltalában legfontosabb eseménye ezen irodalmi vállalat megindítása, mely a közgyűlés határozatánál fogva ezen évben vette kezdetét, és a melynek most IV. évfolyamát mutatjuk be a közönségnek.

Ugyanezen év nyárára esik régészeti kis múzeumunk megnyitása is, az akkor még «Kreml malom»-nak nevezett épületben, a «papföldi» ásatások közelében, mely az állam tulajdonából magánykézre ment át, és vendéglővé lett átalakítva. Ezzel szemben van az ó-buda-szt-endrei vasutnak első, «Aquincum»-nak elnevezett állomása, mely csakis ezen, az egész tájon egyedül álló lakhelynek és a körüle elterülő aquincumi romoknak szól, és az ide kirándulni akaró közönségnek nagy szolgálatot tesz, mivel innét csak pár száz lépésnyire esnek ásatási főtelepeink a «papföldön». Az 1885-ik évi országos kiállítás régészeti gyűjteményét, melyet a fővárosi pavillonban berendeztünk volt, az e célra készült szekrényekkel együtt, a Tanács engedelmével átszállítottuk az említett «aquincumi» vendéglő egy szobájába és dr. Kuzsinszky Bálint szak-

szerűen összeállított csoportokban helyezte el a tárgyakat, melyek az azóta előkerült több érdekes lelettel szaporodtak. Jegyzéket és rövid ismertetést is készített róluk egy kis füzetben, mely legalább az első szükséges tájékozást nyújtja a látogatónak.

Mindez ugyan csak kisebb — ámbár szemre nézve becsebb — részét képezi annak, mit évek során át gyűjtöttünk, leleteink nagy részét helyszüke miatt addig is míg azokat is kiállíthatjuk, ládába kellett elraknunk több érdekes tárgyat ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban helyeztünk el; tudomásunk van több más leletről, mely a fölépítendő fővárosi régészeti múzeumnak van szánva, de eddigi szerény kis múzeumunkat is kellőképen méltányolja a közönség; a fővárosi vendéglők emberei pedig tudják, hogy az itt megforduló idegenek legnagyobb része «Aquincumba» kívánczik, mely most a vasuton aránylag rövid idő alatt, és igen kényelmesen megközelíthető.

Ennek híre a külföldön, különösen Német- és Olaszországban már el van terjedve. Aquincum és ennek Amphitheatruma a főváros nevezetességei közé tartozik. Ez a mi Pompeink, sok szaktudós és műkedvelő csak azért utazik ide, hogy ezt lássa.

A németországi és bécsi antropologiai társulatok 1889-ik évi augusztus hó elejére Bécsben congressus tartását határozták el. Ennek előkészítő bizottsága júniusban oly kérelemmel fordult a főváros Tanácsához, hogy mivel a congressus tagjai közül többen előre is kijelentették, hogy az aquincumi ásatások megtekintése kedvéért Budapestre szeretnének lerándulni, őket ezen szándékuk kivételében támogatni sziveskedjék. A Tanács engemet is meghallgatván, ajánló előterjesztést tett a közgyűlésnek, mely ez évi június hó 19-éről 659. sz. alatt kelt határozatával kijelenté, hogy nevezett congressus tagjainak fővárosunkba megérkezését örvendetes tudomásul veszi, engemet pedig utasított, hogy erről az előkészítő bizottságot értesítem, és a társulatnak a főváros nevében fogadását és kalauzolását vállaljam magamra.

A megtisztelő megbízást én is örvendetes tudomásul vettem, és iparkodtam annak lehetőképen megfelelni. A közművelődés valamely szakmájában kiváló idegenek látogatását minden tekintetben nagy nyereségnek tartom hazánkra, különösen pedig fővárosunkra nézve. Hisz még néhány évtizeddel ezelőtt a külföld rólunk nem tudott úgyszólván semmit, gondoskodtak róla, hogy ne is tudjon. Utolsó európai szereplésünk Maria Theresia korában volt, midőn hadaink győzelmei megmentették az uralkodó házat és a birodalmat az őt fenyegetett nagy veszélytől és ennek megszilárdítása által Magyarország erős kézzel belenyult az akkori világ, de a jövőnek is rendjébe. És míg e világtörténelmi momentumot a külföldi írók lehet mondani kivétel nélkül méltatják,

addig nyugati szomszédaink a mennyire csak tehetik hallgatnak róla és hallgatnak sok más egyéről. Bezzeg a Bécsben néhány évvel ezelőtt Maria Theresia emlékére fölállított nagyszerű szobron vajmi csekély helye jutott a magyarságnak! A világtörténelmi «Moriatur pro rege nostro» nem talált helyet a sok, bizony nem oly nevezetes alak körében. A szabadságharcz gyászos kimenetele után pedig már holtnak hitték Magyarországot. Mily keveset tudnak rólunk a külföldön még most is és általában mily félszegen ítélnék rólunk, arról talán minden utazó magyar meggyőződhetett. Nekünk tehát kiváló érdekünkben áll, hogy megismertessük magunkat, nem hivalkodás kedvéért, mely valóban nem volna helyén, hanem hazafiai kötelességből, hogy helyet követeljünk az európai culturépek sorában, melyet irigyeink és elleneink meg akarnak tőlünk tagadni.

Ezt éreztem és érzem én valahányszor idegen nemzetbéliekkel hoz össze a sors. Sejtettem, hogy a német antropologok között, a Schulvereinnak is akad néhány embere, és ebben nem is csalódtam. Épen ezeket kell észre hoznunk, hogy itt keresni valójuk nincsen — mondám magamban.

1889-ik évi augusztus 11-én a gőzösön körülbelül 80 vendég érkezett Bécsből este 9 óra tájban. Csak a hajón üdvözölhettem őket. Legnagyobb részben németek, az osztrák tartományokból aránylag kevés, néhány pedig máshová való. Itt volt az antropologia és a régészet egész törzskara és köztük sok kiváló és európai híró szakember, élükön dr. Virchow Rudolf titkos tanácsos és egyetemi tanár Berlinből, a congressus elnöke, dr. Schaaffhausen Herman titkos egészségügyi tanácsos, egyetemi tanár Bonnból, a jövő congressus elnöke; azután Báró Andrian Werburg miniszteri tanácsos Bécsből, dr. Bartels M. egészségügyi tanácsos Berlinből, Cordel Oskár, a «Vossische Zeitung» munkatársa Charlottenburgból, dr. Fritsch Gusztáv berlini tanár, dr. Grempler Vilmos egészségügyi tanácsos Boroszlóból, Heger Ferencz, a bécsi természetrajzi udvari múzeum őre, dr. Jacobi J. udv. tanácsos Bambergből, dr. Kahlbaum egészségügyi titk. tanácsos és igazgató Görliczből, Krause Eduard a berlini kir. néprajzi múzeum őre, Lippmann Eduard bécsi egyetemi tanár, dr. Marchesetti Károly, a trieszti természetrajzi múzeum igazgatója, Mestorf J. kisasszony múzeumi őr Kielből, dr. Naue Gyula történelmi festő és a «Prä-historische Blätter» szerkesztője, herczeg Putiatin Pál Bologojeből Oroszországból, dr. Ranke János müncheni egyet. tanár, a német antropologiai társulat főtitkára, dr. Rozmer Ferd. titk. bányatanácsos és tanár Boroszlóból, dr. Tischler Ottó, a königsbergi múzeum igazgatója, dr. Tolmatschev Miklós orosz kasani egyetemi tanár, dr. Truhelka Ciro, a serajevoi múzeum őre, dr. Waldeyer W. titk. korm. tanácsos és berlini egyetemi tanár, dr. Wieser Ferencz

innsbrucki egyetemi tanár, dr. Woldrich János reichsrathi képviselő és tanár, több másokkal együtt, kiknek száma mint említém, megközelíté a 80-at.

A főv. Tanács 1889-ik évi augusztus 3-án 26736/1889. VII. sz. a kelt határozatával értesített, hogy a congressus tagjainak fogadására az idézett közgyűlési határozattal engedélyezett költséget Weinberger István főv. gazda kezeihez utalványozta. A lóvonatú és az Ó-Buda—Szt-endrei vasúttársaság igazgatósága följánlotta, hogy teljes készséggel fogja a vendégeket Aquincumba, illetőleg a «római fürdőbe» és vissza ingyen szállítani. Ditzl J. udv. borkereskedő pedig a római fürdőben a főváros nevében rendezett vacsorához 150 üveg finom csemegebort adományozott.

Augusztus 12-én d. u. 3 órakor indultunk a lóvonatú vasuti társaság földszített kocsiain Aquincumba. Vendégeink száma a fővárosiakkal együtt mintegy 200-ra szaporodott föl. Majdnem ennyien váraoztak reánk a helyszínén is; a szépnem föltünő számmal volt képviselve. Útközben megmutattam a társaságnak Eczelburg helyét és a közelemben volt németek nagy érdeklődéssel hallgatták közleményemet; az egyik le akart szállni, hogy lerajzolja; biztattam őt, hogy a rajzokat annak idején meg fogja kapni. Azután átszállva a vasútra «Aquincum»-nál állapodtunk meg és az egész társaság az Amphitheatrum belsejében gyült egybe. Fájdalom, az idő nem kedvezett úgy mint óhajtok, koronkint hűvös és erősebb szél fúj, úgy hogy ásatásainkat és e táj történelmi jelentőségét ismertető előadásomat nem mint akartam, az Amphiteatrumot befoglaló körtöklésről, hanem bent a romok enyhében kellett megtartanom. Innét a társaságot dr. Kuzsinszky Bálint vezette a «papföld»-ére, hol épen vagy 30 ember javában ázott; dr. Kuzsinszky szakavatott előadásai, melyekkel a leletek bemutatását kísérte, kellő tájékozást nyujtottak az illetőknek a régészet eme kiválóan érdekes és kiterjedt telepén, melyhez hasonló az Alpokon innen nincs. A Kremlmalmi kis múzeumtól, melyet ők — azt tartom helyesen — állandó régészeti kiállításnak neveztek el — alig tudtak elválni. Elhallgatom a dicséreteket, melyeket vendégeinktől hallottunk ezek úgy is legfőbb részben a kormányt és a fővárost illetik. De még a nem épen könnyen hevülő és a Schulverein törekvéseitől nem idegen Virchow is azt mondotta: «Sie haben hier ein schönes Stück Culturgeschichte aufgeräumt.»

Innét a társaság nagy része a római vízvezeték pillérei mentén gyalog, a többiek pedig vasuton indultak a «Római fürdő»-nek átalakított hajdani lőpor-malomba (Pulverstampf), hol a főváros nevében rendezett vacsora várt ránk, azaz hogy mi vártunk, mivel addig míg hozzá elhelyezkedhattünk, elég időnk volt elmondani vendégeinknek, hogy az itt nagy bőségben bugyogó és két nagy tavat alkotó langyos forrásokból vezették be a vizet Aquincumba, először is az

állandó tábor hosszában, és tovább a katonai és polgári város minden részébe, az eddig föltárt öt közfürdőbe, valamint a jelentékenyebb magányházakba. Elmondottuk, hogy a tavak körül tömör alapfalak maradványai, valamint nagyobb épületek nyomai voltak láthatók, mielőtt pár évvel ezelőtt a mostani tulajdonos a tavak környékét szabályozta és két rendbéli igen kényelmes női és férfi uszodát csinált belőlük. A tömör és erős falazat a rómaiak műve volt, a források védelmére, melyek Aquincumnak éltető erei voltak, de az állandó tábornak is elővédeül, castellumot építettek itt, mely különben is a dunajbbspart katonai út vonalán állott. E romokból épült a középkorban a Szentlélekről nevezett keresztos vitézek malma, klastroma és kórháza, kikről azonban nem tudunk egyebet, mint hogy itt voltak. A telepen fennálló egy emeletes épület részben a régi kor nyomait viseli magán, és van mellette egy óriási szomorú fűzfa, a növényzet ritka példánya, átmérője tövénél majdnem egy méter, korát nem merem meghatározni, nehogy pár századot kelljen mondanom. Utóbbi időkben e gyönyörű telek, a hozzá tartozó földekkel együtt sokáig br. Liphay Béla tulajdona volt, de hozzá a szolgálatom volt kötve, hogy a tulajdonos tartozott a kat. kincstár számára évenként 1400 mázsa, öregszemű lőport megszabott áron termelni, e miatt nevezték el «lőpormalom»-nak és e kötelezettség lehetetlenné tette, a természet soknemű szépségeivel megáldott helyet élvezhetővé tenni. A szolgálatom megszűntével egy vállalkozó polgár azt nagyobb szabású vendéglővé alakította át, állított fürdőket és uszodákat és ellátta mindennel, mi alkalmas arra, hogy azt a szórakozást kereső fővárosi közönséggel megkedveltesse.

Ezen átalakítás megfosztotta ugyan a természet barátjait egy élvezettől, melyet előbb a szünetnélküli, erős bugyogásban lévő források közvetlen látványa nyújtott, és a melyhez hasonlót nem láttam sehol. A körülbelül száz □ ölnyi tért elfoglaló tavakban 1—1½ ölnyi mély, egész fenékgig átlátszó és kristálytisza víz, szabadon láttatá a tónak egész belsejét, le a fenékgig és a kép, mely itt feltárult, bámulatra ragadta a szemlélőt. Kicsiben, a föld gyomrában szakadatlanul működő elemi erők kitörését és a continensek alakulását ábrázolta ez. A tó fenekéről több helyütt erős sugarakban szökelt föl a víz és megannyi kis felleg, vagy inkább karikába verődött darabos füst alakjában igen finom, világos sárga homoktömegeket röpített föl a medenczébe. Ezek legkevésbbé sem zavarták meg a vizet, hanem azonképen visszaömlöttek a forrás felé, mely őket újra és tudja Isten hány ezerszer újra föllökte, a melyeket pedig magasabbra hajtott föl, azok mint a röppentyű szikrái kisebb-nagyobb foltokban hullottak le a forrás sugarától távolabb eső helyekre. A főcny ezen csapadékból a tó fenékén hegyek, völgyek, síkok és szakadékok képződtek, nem hiányzott az erdőség sem, melyet ott a moszatok és a vízi flóra más képviselői növesztettek a hová

fértek, és ezen erdőségnek meg voltak magához való lakói is. Szóval a tó feneké kicsiben a föld felületének egy részét, egy gyönyörű tájképet ábrázolt elénk: a nap fénye a víz tükrenek kékes zöld átlátszó zománczával vontá be a tárgyakat, és valóban festői világításban állítá elénk a képet. Én sokszor és sokáig néztem e szép tüneményt. Erősen hiszem, hogy Acinco a kelta telep, melyben az én értelmezésem szerint a «vízfő» vagy forrásvíz fogalma meg van, eme dús forrásoktól kapta a nevét. Ezek természetesen ép oly dúsan bugyognak most is, mint a sok ezer évvel ezelőtt, midőn megnyíltak, de most a fölējök emelt épületek által el vannak fődve.

A terebélyes platánok és égerfák alatt, a fődött és villammal világított tág pavillonban ültünk a vacsorához, melynek első fogása s egyúttal díszé a «halászlé» volt. Fanda Ferencz pesti halászmester főzte, és nagyon izlett idegen vendégeinknek, már előbb nagy érdeklődéssel állották körül a nagy üstöt, melyben főtt. Eljött Gerlóczy Károly I. alpolgármester is, és a főváros nevében lelkesen üdvözölte a társaságot. Virchov kiindulva az embertan hasonlataiból, a népek solidaritását jelezte a közművelődésben s a tudományban; Schaffhausen lelkesen s elragadtatással szólt az újabb kor vívmányairól, melyeket méltóan képviselve talált fővárosunkban, és elismerőleg nyilatkozott a magyar nemzet culturalis törekvéseiről. Pulszky Ferencz, a maga könnyű és szellemes modorában dicsérőleg nyilatkozott a német nemzet közművelődési törekvéseiről, melyekkel nagy szolgálatot tett az emberiségnek. «Mi nagyra becsüljük — úgy mondá — nyugati szomszédainkat, teljesen méltányoljuk a nagy haladást a szellemi és anyagi fejlődés minden ágában, melynek Németország mostani jólétét és hatalmát köszöni, de valamint ez önerejéből lett azzá a mi, úgy mi is bízva magunkban, önállóan akarjuk állami és társadalmi intézményeinket fejleszteni, ebben mint önálló nemzet, semmi kívülről jövő beavatkozást nem tűrünk, valamint mi sem avatkozunk mások dolgába, hanem barátságos viszonyban akarunk élni szomszédainkkal.» A hivatalos fölköszöntöket gr. Eszterházy Kálmán zárta be, ki a vendégeket az erdélyi múzeum és az ottani más tudományos intézetek nevében melegen üdvözlé.

A társaság derült hangulatát fokozta a jó cigányzene, melyet különösen az idegenek kiváló élvezettel hallgattak. Arra kértek, hogy csak magyarokat játszassunk, mert opera darabokat, keringőt, polkát stb. eleget hallanak otthon, és úgy lett, mint akarták. És még javában folyt a vacsora, midőn Virchov nejjével és két leányával, Schaffhausen is leányával, felkapták székeiket és közvetlenül a cigányok előtt foglaltak helyet, példájukat egymásután követték mások, és körülfogták zenészeinket, láthatólag gyönyörködve érzelmes népdalainkban és a «tűzről pattant» csárdásokon. Mi kik velők jöttünk, magunk maradtunk az

asztalnál és jól esett látnunk, mily jól mulatnak vendégeink. A hűvös és esőre készülő idő azonban előbb vetett véget a mulatságnak, mintsem sokan, különösen pedig a fiatalok szerették volna.

Ezekben kívántam megemlékezni az első, hatóságilag rendezett aquincumi ünnepélyről, mely oly sok kiváló embert hozott körünkbe. Ezek elvitték Budapestnek és Aquincumnak jó hírét a nagy világba, és a külföldi lapok ismét örvendetes dolgokat írtak hazánkról, miben nem igen gyakran van részünk.

Az 1889-ik év egy értesüléssel záródott, mely szerint a kőérberek délkeleti oldalán, a promontori határ közelében nagyobb szerű régi romok lettek föltárva, melyekből a tulajdonos nagyobb mennyiségű követ fejtett ki és a vasutépítési vállalkozónak adta el. Megkeresésem folytán dr. Szendrey János a helyszínére rándult ki, és úgy találta, hogy ezek egy románkori szentegyház és klostrom maradványait sejtetik, és e föltevést az alapokról készített vázlata igazolta is. A fontosságnál fogva, melyet e jelenség a történelem szempontjából is bírhatna, a romok kiásatásához akartunk fogni. Előterjesztettem az ügyet a Tanácsnak, mely 1889-ik évi december hó 5-én 38460/1889.-VII. addig tett intézkedéseimet helyeselve, a romokat hatósági őrizet alá vétette, az I. ker. Előljáróságot pedig utasította, hogy Wendler János tulajdonost jegyzőkönyvileg hallgassa ki: mióta szedte onnan ki az építésre alkalmas anyagot, mit talált ott és hova szállította a köveket? utasította továbbá az Előljáróságot, hogy a tulajdonossal a területnek ásatási czélokra átengedése, és a kártalanítási összeg meghatározása iránt, szerződésileg megállapodni igyekezzék.

A tulajdonossal folytatott tárgyalás azonban meghiúsult. A jámbor ember konokul tagadta, hogy ő a kifejtett köveket eladta volna; mit és mennyit ástott ki? megmondani nem akarta, hajlandó volt azonban másfél holdnyi földjét öt évre, 250 frtnyi évi bérért ásatási czélokra átengedni, holott nekünk csak vagy 200 □ ölre lett volna szükségünk. Ezért megadtuk volna a 250 frtot — ő azonban az 1250 frtból egy fillért sem akart engedni. Ime a lelketlen haszonlesésnek egy sajnos példája, egy a sokból, mert nincs eset reá, hogy az illetők mesés követelésekkel ne léptek volna föl, midőn arról volt szó, hogy földjüknek bármily csekély részét ideiglenesen átengedjék használatunkra. Hiába ajánlottunk olyan kárpótlást, mely a birtokukban maradó és előbbi állapotába visszahelyezendő ingatlan értékét két, sőt háromszorosan is meghaladta, mindig a végsőig fölcsigázott követelésekkel léptek elő azon reményben, hogy mint a főváros hű és jóindulatú polgárai (?!) annak pénztárát jól megcsapolják. Az illetők mértéktelen kapzsisága okozta, hogy sem a római erődített tábor déli és keleti oldalát, sem ennek praetoriumát, hol rendesen a legértékesebb tárgyak szoktak előfordulni, fölászni nem birtuk, és nem valánk képesek megszerezni a kerek-malom

fölött lévő kis darab földet, az ott elfödött urak kedvéért. Igaz, meg van a ki-sajátítás lehetősége, de ezt minden egyes esetben, a siker bizonytalanságánál és a hosszadalmas, valamint költséges eljárásnál fogva nem alkalmazható.

A Főv. Tanács 1890-ik évi szeptember hó 6-án 665/VII. kelt határozatával a kőérberki dűlőben célba vett ásatásoktól elállott, és erről a vallás- és közoktatási Miniszter urat is értesíté. A kérdéses romok azonban hatósági őrizet, illetőleg tilalom alatt állanak folyvást, melylyel az erdőmester felügyelete alatt a kőérberki erdőőr és évi csősz vannak megbízva.

Az 1890-ik év elején került hivatalos tárgyalás alá előterjesztésem, melyet a «papföldön» egy állandó régészeti múzeumnak építése iránt a Tanácsnak bemutatam volt. A lefolyt tíz év alatt leleteink annyira fölszaporodtak, hogy helyöket már nem találtuk; ládákban elrakva és szanaszét összehalmozva, értéktelenül hevernek már évek óta és a töredékeiben is érdekes gyűjteménynek sem a tanulni vágyó művelt közönség, sem pedig a szakember nem veszi hasznát. A Tanács helyeslő érdeklődéssel fogadta a javaslatot, melyet a lehető szerény keretbe foglalva mutattam volt be, ép oly készséggel sietett az építészeti igazgató is a Tanács fölhívásának megfelelni; a múzeum terve változtatásosán is elkészült, és miután a régészeti szakbizottmány több ülésiben előadtuk óhaj-tásainkat, a terv a középítési bizottmányban is helybenhagyatott. Az 1891-ik évben a folyó évre készített költségelőirányzatba e célra 7500 frt lőn fölvéve, és midőn e sorokat írom, már bizonyosra vehetjük, hogy a «papföldön», a szent-endrei útvonallal egyenközűleg egy csinos kis épület, a mi régészeti múzeumunk fog még az idén emelkedni, mely a körülfekvő térnek célba vett rendezése és befásítása mellett a főváros egyik legérdekesebb helyévé fog válni. Az amphitheatrum körtöltéseinek és az ezek alján lévő síkok parkirozása is folyamatban van. Eddig a körtöltés karimája kiegyengetve, kikavicsolva, kényelmes sétául kinálkozik a látogatóknak. Szélei korai juhar-fasorral vannak beszegve. Egymás után következnek a többi részek.

Ugyanezen időre esik a terv, hogy a kiásott falakat óvjuk meg az elemek kártékony befolyásától, mert a szabad levegőben az eső és szárazság, a hólé, fagy és hőség bomlasztó hatása alatt elporladoznak. Hallottam oly megjegyzést, hogy «kár volt e romokat napfényre hozni, íme meg voltak és megmaradtak a maguk valóságában az őket földé föld oltalma alatt sok századon át, most hogy kitakarták, az ember sajnálkozva látja, hogy évről-évre mikép pusztulnak!» Nos — feleltem én — ha nem ástunk volna, ép oly keveset, vagy semmit nem tudnánk Aquincum — tehát a főváros — multjáról, mint a mily keveset, sőt semmit nem tudtak az előttünk valók. Ha még egy évig késünk, az ó-budai polgárok, kiknek a közlegelő fölosztása után a «csigadomb» jutott, fölszántották volna

azt, mint már megkezdték és eltávolítva a köveket, egyenlővé tették volna a föld színével. Nem sejtette volna senki, hogy itt valaha egy 6000—8000 ember befogadására alkalmas amphitheatrum állott. Épen úgy jártunk volna a «papföldön», melynek nagy romokat fedő törmelékes és csak sovány füvet termő bucskái már szintén egyengetni kezdték. Vajjon nem lett volna-e nagy kár a tudományra, különösen pedig fővárosunk történelmére nézve, ha e műemlékek örök időkre megsemmisülnek? Ime most egy egész városrész föltárva fekszik előttünk! Ezen eredményt, melynek valódi értéke csak ezután fog érvényesülni, még a kiásott romok elpusztulása árán sem tartanám drágán megvásároltnak.

De e romok nem fognak elpusztulni, ettől azokat meg fogjuk óvni és legnagyobb részben már meg is óvtuk. Dr. Kuzsinszky Bálint, ki az 1890/91-ik évi téli hónapokat régészeti tanulmányok kedvéért Olaszországban töltötte. Pompeiben utána nézett, miképen gondoskodnak ott a romok fentartásáról? A repedéseket és hézagokat bevonják egyszerűen vízhatlan mészszel, vagyis cementtel. Ezt tettük mi is.

Az 1891-ik év nyarán a «papföldi» nagy fürdőt, az amphitheatrumot, a mithraeumot és annak környékén lévő összes épületeket, illetőleg azok felszínét mintegy 200 frtnyi költséggel kitarasztattuk, és az idén folytatni fogjuk a műveletet. A kísérlet ugyan nem sikerült mindenütt; a cement itt-ott lepattogott, úgy látszik, hogy a közönséges, állott és kövér mészszel készített ragacs a mi zordabb éghajlatunknak, a hosszabban tartó télvíznek jobban megfelel. Mindamellet azt tartom, hogy a hibát a cement kezelésében kell keresni; ha a fővárosi házakon alkalmazott cementvakolat évtizedeken át sértetlen marad, miért nem maradna meg e falakon is? Reményilem, útját fogjuk állani az elemek romlásának, annak dacára, hogy a földadat itt sokkal nehezebb mint ott, hol szabatos és faragott kőből rakott épületek fentartásáról kell gondoskodni. A faragott és használható nagyobb köveket már mind elhordták, az amphitheatrumnak csak váza, illetőleg töltelke maradt meg, a támfalak és pillérek sok helyütt agyaghabarékkal vannak kitöltve. Többnyire nyers és idomaikból kimozdult faltömegekkel van dolgunk.

Ugyancsak az 1891-ik évi nyár folyamán, a Tanács megbízásából a mérnöki hivatal kiküldöttje járt a helyszínén az Amphitheatrumot a tavasszal ellepni szokott vizek lecsapolása végett. A mérnök azonban úgy találta, hogy az amphitheatrumi arena mélyebben fekszik mint a hajdani lőpormalom, most «római fürdő» tavából lefolyó és a mostani aquincumi állomásnál a Dunába kanyarodó patak medre, melybe az Amphitheatrum és környékének talajvizei levezetendők volnának. Ennek ugyan az volna a követelménye, hogy hát ásassék az országút mentén mélyebb csatorna, például a Kántor fokáig, melybe a vizek talán aka-

dály nélkül lefolyhatnának, de az egész táj elposványosodásának sokkal nagyobb és hathatósabb intézkedést igénylő oka van, semmint az egy hatósági közeg egyszerű kiküldetésével megszüntethető volna. Az ó-budai határ legéjszakibb részén, már Békás-Megyer területéhez tartozó, hajdan Schwanfelder, ujabban Vidéky-féle nyaralónak jókora tava szinte akadálytalanul bocsátja vizeit az alatt fekvő ó-budai síkokra; az előbbi lőpormalom, most «római fürdő» hatalmas forrásai pedig föl lévén duzzasztva töltések által, az alább fekvő három malom kedvéért egy nagy patakba, az egész vonalon kiszivárgó víz átáztatja az egész síkot, melyen csak égerfa és takarmánynak is alig használható rossz fű terem.

Hajdan ez nem így volt; a rómaiak a békásmegyeri tavat — mint nem ok nélkül gyanítjuk — az alsóbb; most «római fürdői» forrásokkal kötötték össze és egy hatalmas, felül egy ölnyi szélességű kőből épített csatornában vezették be az egész vizet a castrá mellett el, az ennek keleti oldalán, valamint délre keletkezett városrészekre és sok fürdőibe. Ezenkívül fölösleg víz csak kevés maradt, mely előbbi medrében és a mostani irányban folyt a Dunába a nélkül, hogy a körülfekvő földeket rontotta volna.

Csudálatos, hogy a tulajdonosok ezen a nagy bajon segíteni nem iparkodnak. Ó-Budán a földnek nagy értéke és nagy ára van, annak az egy pár malomnak a jövedelme, melyek kedvéért a folyót szakaszonként földuzzasztották, megsem közelíti a több száz holdra menő, most elposványított rétekeknek akkor várható hozadékát, ha azok az őket megőző talajvizektől megszabadulnának. A hatóságot mulasztás nem terheli e tekintetben. Ha az érdekelt tulajdonosok nem mozognak, a hatóság nem tehet semmit. Valahonnan egy vis majornak kell jönni, hogy dúsan termő földekké alakítsa át a vízkórságban sínlő síkokat.

1892-ik évi tavasszal kezdtek egy nagy dohánygyárat építeni Ó-Budán; minthogy ennek telepe a floriántéri hypocaustummal határos, sőt ez mélyen behatolt és több felé szétágazó aknákat alkot a fölépítésre szánt telek alatt és mivel előrelátható volt, hogy a nagy új épületnek alapozása közben érdekes régészeti tárgyakra fognak akadni, a dohányjövédéki igazgatósághoz ezeknek megőrzése, és a fővárosi múzeum számára leendő átengedéséért fordultam. Főliratos köveknél azonban egyéb tárgy nem fordult elő s miután a nemzeti múzeum igazgatósága, melynek e leletek följánltattak azokat birni nem óhajtott, az átvételre kiküldve volt dr. Kuzsinszky Bálint megkeresésem folytán azokat a Krempl-malom udvarára szállíttatta el. Ide került a Victoria téglagyár telkén talált néhány darab főliratos kő is, úgy hogy ezen év gyűjtése főliratokban meghaladja a 30-at. A lebontott kincstári régi épületekbe befalazva volt néhány kő főliratai a Mommsen-féle sorozatban (Corpus Inscriptionum) már

ismertetve vannak, de van sok új is és ezekkel munkatársunk annak helyén be fog számolni.

E nyáron pedig a fővárosi általános csatornázási munkálatok alkalmával a soroksári dunaág közelében, tehát a Duna bal partján, egy őskori urna temetőre bukkantak, a minek úgy jutottunk tudomására, hogy a Nemzeti Múzeumba a fővárosi mérnök három szép nagy urnát szállított be. A Tanácshoz intézett előterjesztésemben azt kértem, hogy az ásatásokat az idén itten kezdhessük meg, mivel dr. Kuzsinszky Bálint a helyszínén megejtett vizsgálódásai nyomán azt következteti, hogy itt nagyobb őskori temetkezési teleppel van dolgunk.

Különben a most leírt 1889—1892-ik évi időkben az ásatások szakadatlanul folytak a «papföld»-ön. Nagy szerencse, hogy a főváros részéről átengedett területen szabadon mozoghatunk és munkálatainkat folytathatjuk oly irányban mint azt az előállott körülmények kívánják. Évről-évre egy-egy újabb részlet tárul föl a sok századdal ezelőtt elpusztult és eltemetett városból és már most is láthatjuk, mi és milyen volt Aquincum, a mi Pompeink.

II.

Most fölvehetjük a kérdést, hogy a főváros környékének milyen képe volt a Duna jobb partján, különösen mi volt a mai Ó-Buda az ó és középkorban. Eddigi nyomozásainkat összegezhetjük és a régi idők helyrajzi viszonyaira nézve legalább nagyjából tájékozhatjuk magunkat. A további tapasztalások folyamán, véleményünk egyik-másik részében módosítást fog szenvedhetni, de azt hiszem, hogy a kép vázlata, melyet most nyujthatunk, nagyban és egészben meg fog felelni a valóságnak.

Hogy a főváros jobbparti területének melyik részét tartották megszállva az araviskok, az e tájon történelmileg ismert legrégebbi nép erre némi felvilágosítást nyujtanak a róluk maradt, bár nem nagy számú, de mégis biztos emlékek. A négy évtizeddel ezelőtt Érdy által a Kelenföldön föltalált sírok, a Gellérthegy táján napfényre került föliratok, melyek közt legérdekesebb a Tóth József telkén 1888-ban talált és Hampel által ismertetett emlékkő, mely még a Kr. u. III. században is az Eravisci civitásának fennállásáról tesz tanuságot, — mindezek arra engednek következtetni, hogy e kelta törzsnek egyik főtelepe a Gellérthegyen, illetőleg ennek környékén állott. E hegynek természetalkotta barlangjai és az ennek oldalán vájt üregek szolgálhattak menhelyül és állandó hajlékul is az itteni első lakóknak. Krisztus születése előtt hány századdal korábban költöztek ide? arra semmi adatunk nincsen, de valaminth a bizonyos helyre

települt ős népek, úgy a kelták is eleinte csak barlangokban és putrikban laktak, csak idővel gabalyítottak maguknak kunyhókat és házakat fából vagy sárral betapasztott sövényből és ezeket maguk nyelvén «bude»-nek hívták. Ekkor természetesen a barlangi ember a művelődés pályáján már nagyot haladt.

A mész használatát a régi kelták még nem ismerték. Semmiféle kőépület, vagy bármilyen falazat nyoma utánuk nem maradt; a mi Ó-Budán, illetőleg a főváros jobb partján van, kizárólag római mű. És minthogy az araviskoknak a római birodalom kötelékébe való fölvétele, vagy belépése egészen békés úton ment végbe, fölsem lehet tenni, hogy az ő kőépületeiket a rómaiak földülták volna. Ezek előtt mint épen láttuk, az ő «civitasuk» tiszteletben állott meg a K. u. III. század végével is. A nyugoti kelták korából fönmaradtak ugyan óriási kövekből rakott druida oltárok, áldozó helyek; a dolmenek, menhirek az előkelők sírjai nagy kőlapokkal voltak bélelve és betakarva; de ilyenek nálunk nincsenek. A pannon keltákat nem hasonlíthatjuk a Julius Cæsar által meghódított gallokhhoz, kik már nemcsak a közművelődésnek az akkori népek között valóban kimagasló fokán állottak, de a kiknek legalább törzsönként egységes állami szervezetök volt. Monumentális alkotások és közművek csak ott létesülhetnek, hol a nép élén álló közhatalom akarata dönt. Ilyen a dunántúli keltáknál nem volt, minden törzs külön, magában és magának élt — *ut prisca gens mortalium* — egyszerű nemzetségi vagy családi közösségben, minden állami szervezet nélkül. Történetöket nem írta meg senki. A római írók csak oly népekről adtak hírt, melyek az imperium érdekkörébe ütköztek és a melyekkel háborúra került a dolog. A mi dunántúli keltáink a rómaiaknak nem okoztak bajt, ők egész csöndesen beolvadtak a rómaiságba és századok folyamán nemzetiségüket is elvesztették.

Az imént említett leletek nyomán azt a kérdést lehet fölvetni, nem-e szállották volt meg az araviskok a Gellérthegyet, nem-e itt volt az egész tájon uralgó várak, a törzs fő- és székhelye, mire oly kiválóan alkalmasnak látszik a hegy fekvése. Ennek támogatására azonban én nem találok semmi alapot, az ellenkezőre pedig két mozzanatot. Ha az araviskoknak itt várak lett volna, mely nagyobb szerű földmunkálatokat, széles és mély árkokat és magas töltéseket föltételezett, akkor ezek maradványai még megvolnának, vagy meglettek volna legalább addig, míg a mai Buda épülni kezdett. Az úgynevezett «római sánczok» az ország déli részén, melyeket én dr. Fröhlich Róbert tisztelt tagtársunk engedelmével a scordiskok védműveinek vagyok hajlandó tartani, az *aquincumi castra* éjszaki aggere, melyre én figyelmeztettem Tormát először, a talán még az avarok korából maradt «csörsz árka» nyomai megvannak még most is és a gellérthegyi védművek sem pusztultak volna el észrevétlenül: a

hegy fensíkjáról nem omolhatott le annyi föld, hogy az árkokat betölthette volna.

De a víznek teljes hiánya is lehetlenné tette a hegynek állandó megszállását nagyobb tömegek által. Vízhajtó gépre, vagy legalább az esővizet fölfogó medenczékre lett volna szükség, minők Olaszországban mint Gregorovius említi, több ezer év óta állanak fenn a hegyvidéki községekben; de fővárosunk ős lakói bizonyára sem az egyik, sem a másik szerkezettel nem rendelkeztek, különben cisternájuk századokon át, talán a mai napig megmaradt volna.

A vízzel való ellátás lehetlensége volt oka annak, hogy a mind alkotására, mind pedig fekvésére nézve kiváló hegyen sem a rómaiak, sem pedig az utánuk jött népek, különösen a mi királyaink nem építkeztek, pedig ugyancsak keresték a várépítésre alkalmas és könnyen védhető magaslatokat. IV. Béla nem a feltűnően szép, alkalmas fekvésű és eléggé tágas Gellérthegyen, hanem a sokkal alacsonyabb dombokon építette föl Buda várát, egyedül azért, mivel itt a várbelieknek vízzel való ellátása biztosítható volt, de nem volt lehetséges a Gellérthegyen.

A leletek a főváros ős lakóinak egy másik csoportja felé és pedig Ó-Budára vezetnek bennünket. Itt fölös számú — kb. 15 kelta személynevet tartalmazó fölirat került napfényre és arra vall, hogy a kelták még a rómaiak idejében is — hisz a föliratok ezek korából valók — tömegesen laktak e tájon. De az ó-budai szeszgyár telkén a hetvenes évek elején sok római téglasír alatt gyönyörű terra sigillata és finomabb agyagedények közt legdurvább cserepek, békateknők, csigahéjak és kagylók, továbbá őskori tüzhelyek kerültek elő. És hosszúra nyúlna e cikkem, ha a főváros területén és annak közelében talált bronzkori, tehát a kelták idejéből való tárgyakat elő akarnám sorolni. Beszámolnak ezekkel az Archæologiai Közlemények és a Nemzeti Múzeum naplói.

Ime az őskori telepeknek két végpontja: a Gellérthegy déli lejtői és a mai Ó-Budának északi része. Gondolhatjuk-e, hogy e két pont közé foglalt terület az ó világban lakatlan vala? gondolhatjuk-e ezt akkor, midőn a fővárosnak úgyszólván közvetlen közelében, de még Pesten is, azután pedig Soroksáron, Tétényben, Pátyon és Szt.-Endrén kétségtelen kelta- emlékek kerültek elő? A Dunára és a mai ördög árkára lenyúló erdővel borított magaslatok, mely utóbbi akkor úgy mint most a hegyi vizeket gyűjté magába, bizonyára az avariskok faházaival, «bude»-ivel voltak ellepve szórványosan, vagy csoportokban a jobb part egész hosszában. A hegyi vizek és a Duna áradásai miatt természetesen lakhelyeiket a magaslatok oldalán állították föl. A kétezzer év folyamán, mely azóta elviharzott, eltűntek az araviskok «bude»-i mindennel együtt, a mi bennök volt. Elképzelhetjük, hogy mennyi emlék pusztulhatott el a rómaiak

idejében, de a nyolcz század, illetőleg ezer év alatt, mióta itt Magyarország fővárosa kezdett épülni. A következő nemzedék irgalmatlanul dúlja föl az előbbinek hagyatékát, mindegyik valami újat, maradandót akar alkotni, meg sem gondolva, hogy majdan az ő műve is ép oly nyomtalanul fog elpusztúlni.

Midőn azonban így elképzelem magamban a régi állapotokat, önként támad bennem a gondolat, valljon az araviskok «bude»-iknek emléke nem-e maradt meg a Buda névben? Ezen «bude»-k a későbbi Eczelburggá lett római castellum körül vagy ennek tövében állhattak nagyobb csoportban, meg voltak még midőn a húnok ide hatoltak; meg voltak kétségen kívül még későbbben is, mert Aquincum kelta lakossága, ámbár megfogyva és elszegényedve, de bizonyosan megmaradt még az avarok idejében is; ez a hódítóknak nem állott ellen, ezek tehát a lakosságot annál is inkább megkímélték, mert szolgálkra és munkás kezekre szükségök vala. Nem-e lehetséges, hogy midőn a húnok, de még inkább az avarok hallották, hogy a benszülöttek saját lakhelyeiket «bude»-nek hívják, azokat ők is annak nevezték, és telepük eképen kapta a «Buda» nevet és ez megmaradt tovább a nép ajakán, úgy hogy Anonymus is csak a «vár» szótagot ragasztá hozzá, mert az ő korában valóban vár volt, ellenben a nálánál régiebb szt. Gellért-legendában és II. István 1124. évbéli oklevélben «Buda» mint már általánosan használt elnevezés fordul elő.

Lehet, hogy Horváth István szerint a város «Bud» nevű személytől kapta a nevét, de itt az a baj, hogy ilyen történelmi személyt mi nem ismerünk, pedig nagy embernek kellett volna lennie, hogy egy ilyen város tőle neveztesse el. A valószínűség az én most előadott föltevésém mellett szól, — a kérdés legtermészetesebb magyarázatát akartam adni.

Különben az olvasó Hampel József szakavatott tollából ugyane füzetben bővebb értesítést vesz az araviscus népről és emlékeiről. Ő és Pulszky Ferencz vezették be a keltákat a magyar történelembe, melyből ezentúl nem hiányozhatnak. A fentebbiekben én csupán fővárosunk akkori helyrajzi viszonyaihoz akartam néhány adattal szolgálni; most még csak az araviskok nemzetiségi kérdéséhez van néhány szavam. Ez tulajdonkép nem kérdés, mert abban nincs kétség, hogy az araviskok kelták valának. De Tacitus tudósítása, ki Germaniája 27. fejezetében rólok azt mondja, hogy az ősi germán törzsszel nyelvben és szokásaikban egyeznek és nem tudni, vajjon az araviskok az osoktól költöztek-e el Pannoniába, vagy pedig az osok szakadtak el az araviskoktól — e tudósítás nyomán azt lehetne hinni, miben azonban a német ethnographusok maguk sem hisznek, hogy az araviskok németek voltak. Ennek azonban ellentmond minden, mi az újabbkori régészeti kutatások következtében napfényre került. Tacitus sem mondja egyenesen, hogy a két törzsnek nyelve német, hanem hogy egy

volt. Annyit tudunk, hogy az osok vagy osonok, az araviskok földjétől délre, a mai Fehérmegeye alsó részén és Veszprémmegyében telepedtek meg.

Az araviskok keltasága mellett száza menő fölírat, a reánk maradt szám-talan hely- és személynév szól. Ez minden okoskodásnál többet bizonyít. Ezekből csak amúgy gondolomra kiválogatni a kelta hangzásukat, a többről pedig azt mondani, hogy barbár nevek — hálátlan munka. A Dunán-túlt megszállotta volt tizennégy kelta törzs, nem tűrt maga között idegen népet, mindegyik annyi földet, erdőt és legelőt foglalt a maga számára, a mennyit tudott, ettől függött saját élete — és ha voltak köztük idegen népek, kik voltak azok? erre aztán választ nem tudunk adni. A «pannon» és «illyr» nevekkal az ethnographia nagy zavarban van, eddig nem tudta kisütni, hogy ilyen nevű nép hol volt és hol lakott? hanem azért szélitiben használja az elnevezést, ha különösen hazánk őskori lakosai, vagy azok szomszédjairól van szó, azzal pedig nem mondott semmit.

Pannonia tisztán földrajzi fogalom, ethnographia tekintetében pedig gyűjtő név, mely az itt lakott néptörzsek összességét jelenti. Valamint nem volt italus, gall, germán vagy britann néptörzs, mely e nevet kizárólag viselte volna, úgy nem volt sem pannon, sem illyr nép. A pannoniai tizennégy, történelmileg ismert néptörzs között «pannon» nevű egy sincs. Hát az Illyricumhoz tartozott, az adriai tenger és Duna által határolt 15 tartomány közül, melyik volt az illyrek hazája, melytől azután a többire szállott az elnevezés? Ezt sem tudjuk. Azt kell tehát tartanunk, hogy ezen név alatt az Italiától Európában keletre fekvő tenger melléki és közbenső provinciákat és ezeknek lakóit kell értenünk, anélkül, hogy egy külön «pannon» vagy «illyr» népfajra rámutatni képesek volnánk.

Vagy fogadjuk el tehát az újabbkori, a kutatásban bizonyára legtovább haladt keltisták nézetét, kik azt vallják, hogy a Pannoniában lakott ős népek kelták — «pannogallok» vagy «gallpannonok» — valának és úgy hiszem, akkor járunk a helyes úton, vagy ha tovább is akarunk ragaszkodni a «pannon» és «illyr» epithetonhoz, akkor jöjjünk előbb ezek ethnicus fogalmával tisztába . . . de itt aztán hæret Apollo!

Midőn Julius Caesarnál Avaricum (ma Bourges) a Biturigegek fővárosa nevét olvassuk, «mely egész Galliában a legnépesebb és legszebb városok egyike volt» önként kérdezzük, nem-e innét szakadtak az araviskok ősei régen-ten Pannoniába, mielőtt Avaricot a gallok meghódítója földülta volna? Eravisk, avarisk, aravisk rokon hangzású epithetonok. — És kérdezzük, vajjon Tranton fia Bato nem-e névrokona a jelenlegi francziának, ki Bateau- vagy Bataud-nak írja a nevét? A mi keltáink Annamat, Anart, Amilat, Attres, Attuson, Atavilla, Bageton, Bassa, Battevilla, Dallon, Ruvon, Resson, Resat, Trippon, Tuvion, Petrona, Resilot, Pacat, Vadilac, Veran, Vervac, Vervic, Verondac és több

más nevei és a mai francia családnevek között kétségbevonhatlan számtalan példával igazolható azonosságot találunk. Ugyanezen föltűnő analogiát észleljük a hely-nevekben is, természetesen mindenütt elhagyva az ősnévet latinizáló — nem — vagy többszám-beli ragokat.

Gyakran fordulnak elő a «mar»-ral végződő családnevek, például Brogimar, Cobromar, Comatumar, Matumar, Macimar, Mogitmar, Retimar stb., ezeknek tehát német voltát lehetne föltételezni, mert a németeknél is van akárhány Diethmar, Ingomar, Volkmar, Waldemar stb. Ámde e föltevést el kell ejtenünk. Először is a «mar» kelta nyelven fiút vagy szolgát jelent, tehát Cobromar, Matumar, Cobro (Cobereau)nak, Matunak a fia vagy szolgája. Itt fiú értelmű van, mivel szolgának nehezen adtak köemléket. Másodszor a kelták több századdal előbb lépnek föl a történelemben mint a germánok, és így ezek vették át e ragot az ő nyelvökbe, nem pedig a kelták a magukéba, aminthogy Obermüller lexikona szerint több ezerre menő kelta szó található föl a német, szláv és magyar nyelvben.

Még csak egyet kell megjegyeznünk. A rendkívül népes és szapora kelta faj, mely Kr. sz. e. néhány századdal egész Európát előzönlötte, több ágra és számtalan kis törzsré szakadt. Természetesen minden törzs, mely egymástól távol és elkülönítve élt, különféleképen alakította át saját nyelvét is. Föl sem tehetjük, hogy a helvét, a gall, a britt, skót, az ír és így a pannon kelta nyelve is, bár anyja egy volt, ne különbözött volna egymástól. Ez oknál fogva Tacitus tudósítója, másnak találhatta az araviskok és osok nyelvét, mint a gallokét. De míg a nyugoti gallok nyelv- és műemlékei szinte megszakítlanul és közvetlenül szállottak át az utódokra, azok fentartásáról és gyűjtéséről pedig igen tevékeny és immár terjedelmes irodalommal rendelkező egyesületek gondoskodnak, addig a mi keltáink, mielőtt saját nemzeti egyéniségük kifejlett volna, beleolvadtak és így elvesztek más idegen népelemekben. Nekünk kelta irodalmunk nincs és nem is lehet. De a pár százra menő hely- és személynév és régészeti leleteink mégis útba igazítanak bennünket és jövőre talán többet is fogunk megtudni, mivel most már országszerte résen áll sok művelt ember, ki a régészet iránt értelemmel és érzékkel bír.

A rómaiak megszállása Aquincum topographiáját egészen átváltoztatta. Mikor hatoltak ideig? azt nem tudjuk. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez már a Kr. sz. u. I. század elején történt, mivel Tiberius a birodalom biztonsága érdekében levőnek tarthatta, hogy az ellenséges Marcomannok, és csak az imént nagy bajjal legyőzött délpannoniai lázongók közé, megfelelő haderőt ékeljen be a Dunáig, melyet talán már ekkor a birodalom természetes védvonalának ismertek föl. Már az I. század elején nagy haderő volt elszállásolva Pannonia

külön pontjain. A mai magyar Dunának felső és alsó táján egész hadtestek állomásoztak — középutt, nyugaton, Laibach és Cilli táján Nauportumban Kr. sz. u. 14-ik évben három legio, a VIII., IX. és XV. volt összpontosítva, melyek lázadását Tiberius fia, Drusus, csak nehezen tudta lecsillapítani. (Tacit. Ann. I. 16.) Ezen hadtest rendeltetése hihetőleg az volt, hogy előnyomulva Pannonia belsejébe le a Dunáig, támogassa a fent és alant elfoglalt hadak műveleteit.

Az eleinte csak ideiglenesen megszállott Aquincum állandó tábor helyéül lőn kiszemelve. Különben Aquincum történetét megírta Hampel, elég ha ez alkalommal reá utalok; én erre vonatkozó ismereteinket csak az azóta nyilvánossá lett helyrajzi adatokkal kívántam gyarapítani.

Elhagyva a benszülöttek által lakott, fent ismertetett tájakat, a rómaiak az Ó-Buda fölötti síkon ütöttek tábort. Az Amphitheatrum körtöltésétől délre néhány öllel alább látható az éjszaki agger, illetőleg a vallum vonala, melyre mint említém, rámutattam volt. Ennek nyugoti sarkától Torma egyenes déli irányban árkot ásott és megtalálta a porta praetoria nyílását, valamint a délnyugoti sarokbástya alapfalainak elég csinosra faragott négyszög köveit. A tábor tehát tömör fallal és erődítményekkel volt körülvéve; képzeljük ide a tornyokat és mindazon védműveket, melyeket a hadászat nagy mestere, Julius Caesar az állandó táboroknál alkalmaztatott (B. G. 5. 40. 7. 72. 8. 9.) és a melyek kétségen kívül alkalmazásba vétettek itt is, és tegyük hozzá, hogy a megejtett fölmérés szerint a tábor térfogata hat cat. holdat, vagyis 9600 □ ölet tett, egy nagyszerű vár képe tárul föl előttünk, mely az ismeretes beosztás szerint a hozzá tartozó védművekkel együtt, két légio befogadására elégséges volt.

A tábor helyrajza szerint, az egy hosszú négyszöget képezett, vagyis a Traján idejében élt Hyginus leírásának megfelelőleg hossza egy harmaddal nagyobb volt mint szélessége.

Homloka a porta praetoriával délnyugatra nézett; a haderő ezen vonult ki, midőn harczra kelt; a jobboldali kapu, porta principalis dextra az Amphitheatrum nyugati oldalára nyílt, a baloldali — p. p. sinistra a keletdéli elterülő polgári városrésze; végre a hátulsi kapu, a porta decumana, az ellenségtől leginkább mentnek hitt oldalon, vagyis a tábor hátában állott. A tábor keleti, a Dunával párhuzamos oldala azonkívül meg volt erősítve a vele szintén egyenközűleg és egész közel futó vízvezeték hatalmas pilléreivel, melyek csonka maradványai némelyikén többfelé ágazott boltívek nyomai tisztán láthatók. A nagy vízvezeték hosszában pedig még volt egy kisebb és alacsonyabb, melynek pillérei közül én hatvanötöt ásattam ki, Torma pedig ezek kiásatását az Amphitheatrum felé folytatta tovább. Ezt úgy képzelhetjük magunknak, hogy míg a nagy vízvezeték közvetlenül a flóriántéri és hajógyári nagy közfürdőkbe és álta-

lában a polgári városba szolgáltatva a vizet, melyhez az ennek mentén állott házak lakosai a csatorna magassága miatt nem férhettek, addig a tábortól keletre feküdt városrész és maga a tábor emez alacsony mederben folyó vízzel földözte szükségleteit.

A tábor keleti oldalát kísérő vízvezetékhez sorakoztak az úgynevezett canabák, — Hampel «sátoros telepnek», Torma pedig «katonavárosnak» nevezte el, — hol a hadsereg kötelékéhez nem tartozó, de azzal üzleti vagy szolgalmi viszonyban álló kereskedők, szállítók, vendéglősök, iparosok, lovászok és más szolgálatban levők családjaikkal együtt tanyáztak, eleinte sátrakban, a tábor állandósítása folytán pedig szilárd épületekben.

Nem érthetünk egyet Mommsennel, ki azt mondja, hogy Aquincum ezen canabáknak köszöni eredetét, mint sok más város. Acinco már jelentékeny kelta telep volt, mielőtt a rómaiak ide hatoltak, nevét megtartották, de Aquincumra változtatták át, mint tették mindenütt, ha már előbb lakott helyeken telepedtek meg; a régi neveket latin hangzású raggal toldották meg: Curnuntum, Bregetium, Crumerum, Anabum, Annamantia, Campona stb., de sok helyütt megtartották az eredeti nevet változatlanul, például Gardelacca, Lugio, Mursa és sok mást. Csak ott találunk tiszta hangzású latin neveket, hol ők voltak az első telepítők, például «Ad Herculem castra» (Dömös), Lacus felicis (Csév), Vetus Salina (Adony), Intercisa (Duna-Pentele).

De egy, több ezer főből álló hadsapat állandó szállásolása csak is oly helyen volt lehetséges, hol a víz és fa bősége mellett, annak élelmezése is biztosítva volt; hogy Aquincum állandó tábor helyéül lett választva, ez magában is arról tesz tanúságot, hogy itt a gabonatermelés és marhatenyésztés már kifejlett állapotban volt, mielőtt a rómaiak ide érkeztek.

Az állandóul elszállásolt legio — az erődítményeken belül magának bőrrrel vagy szalmával földött színeket épített (tabernacula, casæ militum), mi Julius Cæsar tanúsága szerint már általánosan bevett szokás volt az állandó táborokban. De önkint érthetőleg az egész 10 cohors (= zászlóalj) állott legio csak veszély idején volt a táborban összpontosítva, máskülönben egyes osztályai a Duna mentén szétszórtan állomásoztak. Mivel pedig itt volt a legio főparancsnoksága, a legatus, a præfectus legionis, præfectus castrorum, pr. febrorum (genie) és nem csak az itt állandóul szállásoló legio II., de a bregetiumi I. adju-trixnek is törzskara, (scola speculatorum) biztosra vehetjük, hogy itt állandóul tanyázott az I., 1105 gyalog és 132 vértés lovasból állott cohors milliaria, mai elnevezésünk szerint zászlóalj, mely az egész legio javából válogatott emberek-ből állott, tehát garde = testőrség. Azonkívül számos fölirat, a Breucok Száva melléki kelta törzs VII. cohorsának itt tartózkodásáról tesz említést, e szerint

Aquincum helyőrsége rendszeresen 1660 gyalog és 198 lovas katonát foglalt magában.

A canabak nem állottak közvetlenül a tábor mögött, hanem kiszorultak a Duna felé. Ezt onnan kell következtetnünk, mivel a vízvezeték által határolt tábor közvetlen közelében találjuk a palæstrát, a torna és vívó termeket és egy nagyszabású, gonddal épített fürdőt, azután következik elég tág és fényűzéssel előállított épületek egész csoportja fürdőkkel és egyéb, a művelt osztály kényelmére szolgáló berendezéssel.

Véleményem szerint a Hampel által kiásatott e hypocaustum, a legio fürdője vala, a körüle elterülő épületek pedig a főtiszteknek szolgáltak lakásul, kik a tábor szorultságából és bűzéből családjaikkal együtt ide vonultak.

Az innét néhány száz méternyi távolságban keletre kiásott másik közfürdő, a közelében lévő épületekkel együtt volt a katonasággal üzleti és szolgálati viszonyban állott emberek telepe, kiket fentebb nagyjából elősoroltunk; a valószínű canabák.

A tábor körül volt véve előre tolt védművekkel is (prætenturæ, castella, propugnacula). Ilyen volt először az Amphitheatrum — már magában véve is egy kisebb tábor, mely több ezer katona befogadására szolgálhatott; Rómer szerint is castellum nyomait viseli magán, a hajdani selyemgombolyító (filatorium) körfalazata Ó-Buda éjszaki részén a szent-endrei úttól kijövet balra, az úgynevezett «filatori-gát» közelében. Ilyen castellum alapjaira ismertem, a reformatus temetőre nyíló utcában, hol házépítés alkalmával igen erős, ölnyi szélességű fallal kerített építményekre akadtak, melyek elbontása nehéz munka volt. Ilyen castellum volt a József- és Mátyáshegyet elválasztó völgy torkolatán, melyből későbbben Etzelburg lett. Hogy a tábor nyugat-déli oldala a porta prætoriana is így előretolt védművekkel vala ellátva, mutatja a sok romhalmaz és épületkő, mely itt a sík televényes földön elszórva fekszik és a tulajdonosoknak építési anyagnak szolgál. Talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy a vízvezeték forrásai Aquincumnak éltető erei, úgy a víznek földuzzasztása, mint védelme kedvéért hatalmas falazattal voltak bekerítve, melyek nyomait a már említett újabb átalakítás előtt tisztán láthattuk.

Hogy a Gellérthegyen őrtorony állott, az erről vett tudósítást közöltem annak idején, ilyenek nyomai vannak még ma is az ürömi- és a csúcshegyeknek a vörösvári országútra hajló lejtőin ott, hol a solymári patak és az országút völgye szűkebbre szorul, a tábortól egy órányira.

A tábor mind a négy kapujából épített utak vezettek egyenes irányban kifelé. A nyugatra nyíló porta prætorianából a hegyek alján Bregetiumnak tartó és közvetlenül akkor is megvolt úttal egyesült; az éjszaki porta principalis dex-

trából vezetett az út a Szent-Endre közelében a Pilis-patak mellett állott *Ulcisia castra* és a Visegrád alatt a Duna mindkét partján volt hidfők védelmére; a baloldali kapuból indult út a polgári *Aquincum*mal tartotta fenn a közlekedést; végre keleten valószínűleg a Canabák oldalán, a Dunába siető és akkor is megvolt patak mentén a *porta decumanából* vezetett az út a Duna partjához, hol a carnuntumi dunai hajóhad egy osztályának kellett állomásozni, hogy a sarmata-jazygok földjére az átkelést biztosító *Trans-Aquincumba* a hídverést biztosítsa, egyúttal pedig fécken tartsa a balpartról hajóikon betörni kívánó «rablókat», a «*latrunculusokat*», mint őket a rómaiak nevezték.

Hogy *Aquincumban* két tábor lett volna, különösen a hajógyár szigete táján, vagy a vízvezeték forrásainál, annak én semmi nyomát nem láttam, de ez nem is volt szükséges, mert a meglevő tábor — az *Amphitheatrumot* is beleértve, segédcsoportokkal megerősített két *legio* befogadására is elégséges volt. Ennél nagyobb sereg összpontosítása esetén, miről azonban nincs tudomásunk — a meglevő erődítményekben el nem fért csapatok ideiglenes tábort üthettek ugyan, de ha volt ilyen, az elenyészett. Az előttem nyilvánított azon véleményben sem osztozhatom, hogy a rómaiak a Duna felől várták az ellenséget, a sarmatákat s a jazygokat, kik későbbben csakugyan többször betörték és a római területen nagy pusztításokat vittek végbe. Ebből tehát az következnék, hogy a tábor homlokzata, a *porta praetoria* a Dunára nézett, a *porta decumana* pedig nyugatra. De arról, hogy a balparti barbárok valaha megtámadták és ostromolták volna *Aquincumot*, mélyen hallgat a történelem. A tábor keleti oldalán egy egész városrész épült, mely magában véve is lehetlenné tette a hadcsapatok fölvonulását és kifejlését. Nyugaton a canabáknak az állandó táborok nélkülözhetlen tartozékainak nincs semmi nyoma. A tábor egész berendezése arra vall, hogy a rómaiak a nagyobb veszedelmet a Vág, Garam és Ipoly torkolatánál szállásoló és a sarmatákkal egyesült quadoktól várták és mint tudjuk, nem is ok nélkül, hasonlóképp a sarmatáknak *Aquincumon* alul a Csepel-szigeten át, vagy a közép Duna bármelyik más pontján nyitva állott az út a betörésre. A barbárok elkerülték *Aquincumot* és fenyegették a rómaiak visszavonulási útjait, a római hadsereg arcvonala elől százezrekre menő foglyokat ejtettek az araviskok békés népéből, kiket csak a Marcus Aureliussal kötött béke következtében bocsátottak el. Ezeknél fogva úgy hiszem, hogy a tábor úgy volt situálva, mint előadtam, t. i. a Dunának hátat fordított.

A tábor közelében keletkezett városrésztől — melyet méltán nevezhetünk katonavárosnak — egészen külön, helyrajzilag is elválasztva állott az araviskok régi telepe *Acinco*, hol ők tömegesen laktak a rómaiak alatt is, a hadi szolgálatukat kitöltött szintén pannoniai, vagy is kelta származású veteránokkal és az

ide települt római polgárokkal vegyesen. Ez volt a szó szoros értelmében vett polgári város, melynek helyén később Ó-Buda épült és úgy mint most, jó fél-óránnyira esett a tábortól. A két városrész nem is volt összekötve egymással. Az Ó-Budát az árvízről megmentendő filatóri gátnak 1880-ban kezdett építéséhez szükséges nagy mennyiségű föld kiásásánál az egész vonalon semmi épület nem került elő, egy nagy négyszöget képező, concameratio nélküli falazat kivételével, melyben én a lovasság istállójára véltem ismerni. A szentendrei vasút földmunkálatainál csak a Kövi Máriának nevezett kápolna táján egymáshoz rendetlenül illeszkedő néhány épület maradványai jöttek napfényre, kisebb házak pedig csak a városhoz közel, az ó-budai pályafő, illetőleg állomás helyén. Előkerült azonban több föliratot emlékkő és sír, ez utóbbiak mindnyája már előbb fölbontva és széthányva.

A polgári Aquincum helyrajzi állapotáról, minthogy időfolytán az egész terület ujonnan be lett építve, nem tudunk úgyszólván semmit. A flóriántéri hypocaustum nagyszerű berendezése és terjedelme, az e környéken előkerült épületkövek díszes faragása mégis arról tanuskodnak, hogy eme fürdő közelében voltak az előkelő polgárság házai. Hasonló következtetésre jutunk az átellenben fekvő hajógyárszigeti fürdőnél is, mely sokkal nagyobb, semhogy azt csak magánember használta volna. És itt volt a czirkusz — mondjuk színháznak — a mai királyhegyen körbe épített házak helyén; ezekből biztosan következtetjük, hogy az aquincumi polgárságnak színejava a most jelzett pontok körét foglalta volt el. És a hajógyári hypocaustum, valamint a közelében lévő romok arra is engednek következtetni, hogy hajdanában a «Nagy sziget», melynek déli csúcsát a gyártelep elfoglalja, nem volt mint most a Dunának egy keskeny csikja által a száraz földtől elválasztva, hanem a mai gyártelep a városi területnek közvetlen tartozékát képezte és a Duna itteni ága a most is meglevő sokkal szélesebb mederben folyt.

A mai Flórián-tér tájáról külön út vezetett, a vörösvári, akkor bregetiumi nagy országútra és ezzel körülbelül az ujlaki téglagyártelepnél egyesült. Egy másik út természetesen délnek ment és épen ott, hol most, befordulva a várhegy éjszaki lejtője alatt, a Gellért- és Sashegy képezte nyergen áthaladt tovább. A keleti oldalon egy út vezetett a Canabákba, jobbkéz felől a mai szentendrei út vonalától. A Duna mellékével pedig éjszakon egy, a folyam irányát követő utvonal tartotta fenn a közlekedést. Az éjszaki síkot befoglaló hegyek lejtőin nyaralók voltak. A kis-celli magaslat és a Capucinus hegy között magamnak van vagy 10 épület maradványairól tudomásom, melyek nyaralóknál egyebek alig lehettek. Az «Alba Mária» keresése közben dr. Wekerle László egy ilyen romot fölásatott és egész szép ezüst kancsót több más tárggyal együtt talált

benne. A kis-czelli fennsík oldalán dúsan bugyogó forrásokat minők nagy becsben állottak a rómaiaknál (aqua virgo) ivó vizül bevezették a városba. Az e tájon talált emlékkő fölirata szerint, melyet Schönwisner (De ruderib. lacon) ismertetett meg, C. Julius Severus, a műiparosok (fabrorum) mestere szökőkutat (silanus) készíttetett, mi alatt kőből faragott nagy medenczét kell értenünk, melybe a magasról jövő víz folytonosan és bőven ömlött a lakosság közhasználatára. Az a föltevés, hogy Silanus alatt Silvanust kell értenünk, nem bir alappal, mert az emlékkő igen csinos mű, a betük pedig szabatosan vannak vésvé, az elhibázás kizártnak látszik. Ha a művelt római Silvanusnak akart emléket állítani, akkor a felirat «Deo Silvano» ezt kifejezte volna határozottan, és nem iratta volna «Silanum fecit».

Ha most még megemlítjük, hogy Ujlak felső részéből több sarcophag került, hogy a Filatori-gát, a Victoria téglagyár, a Vörösvári-utcza kezdetén, a Szentendrei-útból a városhoz közel jobbra a Brühl-féle téglagyárnál, a Margit-hiddal szemben a Török-utczában, a krisztinavárosi templomon túl a mészáros-út szélén, sőt a zugligeti vámház környékén is a Drasche-féle téglagyár telkén kőből faragott nagyobb szerű sírok ásattak ki, úgy előadtunk mindent, mit a polgári Aquincum helyrajzára nézve előadhattunk. E síroknak nagy jelentősége van a helyszínelésnél. Először is jelzik az út irányát, mert a rómaiak az utak mellé szerettek temetkezni, másodszer pedig és ez itt a fő, mutatják, hogy a laképületek meddig terjedtek, mert a városon belül a temetkezés el vala tiltva.

Következik Ó-Budának népvándorlás- és kereszténységkori helyrajza. Aquincum hihetőleg akkor pusztult el, midőn a longobardok királya Alboin, mielőtt népével Itáliába költözött Pannonia városait kifosztotta és fölpörzsölte. Ez a sors érthette Aquincumot is. Attila után mint tudjuk, túl a Dunán gótok maradtak; a longobardok által az avarok segítségével legyőzött gepidák maradvékai ez utóbbiakkal összcolvadtak. Föltehetjük tehát, hogy a sokkal műveltebb német törzsök egyes családjai megszállották a városokat, melyek előbbi lakossága elpusztult vagy megfogyott. Így keletkezhetett Aquincumban is a népvándorlás idejében vegyes lakosság: a romanizált kelták mellett gótok, gepidák, tudjuk, hogy a kelta és német törzsök egymásnak tőszomszédjai valának századokon át. Az avarok harmadfél százados uralma alatt némileg megszilárdultak az állapotok. Az országot megszállott hódítók legalább annyi kimélettel voltak a bennszülöttek iránt, mint a mennyivel viseltettek rabszolgáik iránt, kiknek munkájára voltak utalva a nádméz és kávé ültetvények jelenkori birtokosai.

Ekkor azonban Aquincum csillaga már régen letűnt. A nagyszerű tábor tartozékaival együtt romhalmazzá lőn. A mindenképen megfogyott lakosság a

régi Aquincumban szorult össze a Duna és a hegyek közé, honnét könnyebb volt a menekülés veszély idején.

Ravennas Anonymus a hetedik században élt geographus, ki a római birodalom «néhány» tehát nevezetesebb városait elősorolja, Pannonia Valeriában egy gót «philosophus» adatai nyomán indulva, Aquincumot nem említi föl. Az e tájra vonatkozó sorozatban van ugyan egy Acunum nevű hely, ez lehetne tehát Aquincum, de a glossator ez alatt Acumincumot kíván értetni.

Azt azonban a mi Anonymusunknak bízvást elhíhetjük, hogy Árpád itt pihenteté meg és mulattatá seregét, hogy a Dunántúli rész elfoglalásakor főhadí szállása Eczelburg vala. Hogy «Budavár» a vezérek korában már népes hely volt, e mellett legfőképen az tanúskodik, hogy Szt. István királyi kápolnáinak egyiket, az Alba Ecclesiát ide építé. Néhány évtizeddel később pedig Szent László a budai prépostságot és káptalant alapította és ennek Szent Péter és Pál apostolokról nevezett székesegyház építéséhez fogott, tehát a hely akkor már jelentékeny és népes vala.

Ime tehát két góczpont: Eczelburg és a budai prépostság, mely körül a magyar történelem kezdetén Ó-Budának helyrajza csoportosul; két különálló, ámbar egymással szomszédos városrész: a királyi és az egyházi. Eczelburg a honfoglalás óta a fejedelmek birtoka és bár ekkor még nem állandó, de gyakran megszállott székhelye volt. A magaslat alján, a talán még a rómaiak idejéből maradtakkal együtt hova-tovább több meg több új épület keletkezett, a királyok udvara és kisereite számára. Ez az az «új» vagy «nagy» Buda, mely a Szt. Margit legendájában meg van említve. Schier Xistus Buda sacraájában II. Lajosnak idézett oklevele is «Buda novának» nevezé ezen városrészt, mely lehet mondani Mátyás királyig, sőt a nép nyelvén bizonyosan még azon túl is megtartotta Eczelburg nevét, mert azt egy egész városrész viselte, melynek lakossága, ha helyben marad, azt századokon át sem felejtí el.

A fensík, melyen a királyi vár állott, meg volt rakva sok épülettel; a vár terület külső falai rendes négyszög alakjában lonyúltak a Duna partjáig, mint ezt Lanfranconi gyűjteményében lévő képen látjuk, a közlekedést csak egy keskeny, a folyam partját követő út tartotta fenn a mai Budavár és Ó-Buda közt. Azt hiszem azonban, hogy e külső falakat csak a törökök építették föl, hogy az innét jövő ellenség útját elvágják; hogy az itt lakott királyok korában ezen út el lett volna zárva — nem képzelhető.

A Budáról Ó-Budára vezető út mellett egy dombon állott a Krisztus szent testéről nevezett kápolna, melynek közelében a politikailag kivégeztetteket el szokták volt temetni. Thuróczy Ranzan és Bonfin szerint ide temették a Zsigmond király idejében Konttal együtt lefejezett 30 nemes; Hunyady László holtteste

egy évnél tovább itt feküdt, mignem nagybátyja Szilágyi Mihály, azt Gyulafehérvárra vitette. A jelzett út mentén «dombnak» nevezhető magaslat csak egy van: az, melyen a török szent «Gül baba» síremléke áll, a többi hegyhát alakjában megszakítlan láncolatban vonul a József hegyig. Az említett kápolna tehát nem állhatott másutt mint a török sír helyén. Ez most egy nagy épülettel van körül-fogva, úgy hogy kívülről nem is látható, de míg szabadon állott a kies fekvésű domb, a rajta emelkedő török emlékkal az egyedülivel, mely meg naradt, minden ember figyelmét magára vonta, én pedig erősen hiszem, hogy a török világban sok templommal együtt elpusztulván ez a kápolna is és a törökök ennek helyére temették saját szentjüket.

A Budavár ostroma idejéből való hadászati térképek némelyikén ugyane tájon «Leiden hügel» van följegyezve. Némethy Lajos azt írja, hogy ott állott a török flagellansok, a magukat vallási őrjöngés közben kízó dervisek épülete. Talán az önkínzás eme helyét nevezte el a német lakosság Leiden-hügelnek? Inkább hiszem azt, hogy az ott eltemetett kivégzetteket sirató rokonok gyakori látogatása és a helynek fájdalmas emléke adta neki e nevet; alig képzelhető, hogy az önkínzásban gyönyört kereső pogány őrjöngők iránt szánalmat érzett volna a keresztény nép és ezt akarta kifejezni az említett, de régóta feledésbe ment elnevezésben.

Különben a Dunapart a várhegy északkeleti aljától egész a Lukács fürdőig üresen állott. A Császár- és Lukács-fürdő egy külön mezőváros, Forum Geyzæ, később Oppidum St. Trinitatis, magyarul «Felhévíz» központja vala. A város önálló szervezettel és címeres pecséttel birt; ha nem is jobbágyi, de bizonyosan függési viszonyban volt a Szent Jánosról nevezett lovagrenddel és a későbbi felhévizi prépostsággal, melynek itt igen díszes várszerű székhelye volt. Meddig terjedt a határa, azt nem tudjuk, de azt kell hinnünk, hogy a mostani Ujlak legnagyobb része a királyi várak tartozéka volt. Ezek és «Felhévíz» között vala a Szent Jakabról nevezett helység; külön plébániája és temploma körülbelül a mostani templom helyén állhatott. Szent Jakab sem volt jobbágyközség, nem volt neki külső határa, a mi keveset róla tudunk arra vall, hogy itt a királyi udvarhoz tartozó alsóbb rendű alkalmazottak, kézművesek és cselédek laktak.

Az Ó-Budára alulról vezető út nem ott ment hol most, hanem a Dunához sokkal közelebb. Tudjuk, hogy a régi római czirkus helyén a mai Király hegyen állott a budai egyháztól becserélt királyi vár, mely a Nagy Lajos határjárása szerint árkolattal volt befoglalva; a hajdani útnak ki kellett kerülnie ez árkolatot, míg a mai utvonal alig néhány lépésnyire van a «Király hegy»-től.

A fővárosi Duna jobb partján tehát a középkorban, illetőleg a török fog-

lalást megelőzőleg öt külön, egymástól szorosan elválasztott politikai község állott fenn: u. m., 1. A budai Egyháznak — erősen vitatott és heves ellenzésre talált fenhatósága alatt a régi Ó-Buda. 2. Eczelburg, vagyis a körüle támadt Nagy- vagy Új-Buda, a későbbi Civitas reginalis «királynék városa», mely a sz. kir. városokhoz hasonló szabadalmakkal birt. 3. Szt. Jakab község. 4. Felhévíz mezőváros; mindkettő önálló szervezettel. 5. A mai Buda; kezdetben ugyancsak a vár maga.

Ó-Buda helyrajzi legérdekesebb kérdéseinek egyike: hol állott a Szent László által alapított prépostság és szentegyháza? Ez volt az első, melyet fölvettem magamnak, midőn az itteni kutatásokhoz fogtam. Kiválóan érdekes a kérdés nemcsak azért, mert föltalálása esetén a hazánkbeli egyik legrégebbnek mondható román építészet kétségkívül nagyobb szerű műemlékével ismerkednénk meg, de érdekes annál fogva is, mivel az ország központján lehet, mondani fővárosában fönnállott káptalan az Árpádok és a vegyes házakból származott királyok idejében valóságos királyi kancellária volt. A «Budán» kelt királyi oklevelek és kiadványok bezárólag egész Zsigmondig a «budai egyház» irodájából, a kancellárok és királyi jegyzők pedig a budai prépostok sorából kerültek ki, számra mintegy tízen. Az első, kinél e cím előfordul, III. Béla idejében Adorján, 1183-ban; az utolsó pedig Zsigmond korában 1431-ben Kanizsai János volt. Valóban érdekes volna tudnunk, hol volt a hatalmas «Ecclesia budensis» székhelye, mely a közügyek elintézésére hajdan kétségkívül nagy befolyást gyakorolt vala.

A Nagy Lajos király 1355-ik évi határjáró oklevele szerint a székesegyház és a káptalan épülete, az Egyháznak maradt városrészben, tehát a római vízvezeték és a Duna közt állott; ez kétségtelen. És szorgos megfigyelés után arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezt a hajdani gr. Zichy-féle várkastély, most katonai ruhatári terjedelmes épülete helyén kell keresnünk. Erősen hiszem, hogy itt úgy a székesegyház, mint a prépostság épületének nyomai föltalálhatók volnának. De erről természetesen le kell mondanunk. Talán későbbi szabályozás vagy építkezés alkalmat fog adni a fölfedezésre. A reformatus templom közelében látható romokat, melyek eredetét eddig kinyomoznunk nem sikerült, részint csekélységük, részint pedig a helynek mély fekvése miatt nem tarthatjuk a prépostság maradványainak és az egész vonalon nincs oly fekvésű hely, mely sejteni engedné azt, hogy ott valaha nagyobb szerű épületek állottak.

Ezzel helyrajzi adatainkat most befejezzük; ha idővel sikerül többet megtudnunk, azt e lapokban közölni fogjuk.